

<https://doi.org/10.15407/rksu.32.005>
УДК 27-47](438+477.8)"15":[930.2:003.072]

Ольга Максимчук, кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань
Інституту книгознавства
Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
E-mail: zubrytska@yahoo.com.ua
ORCID: 0000-0002-6932-6434

НА ПОЛІ МАРСОВОМУ: КАЗАННЯ «ЧАСУ ВОЙНЫ» АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО І ТРАДИЦІЯ ЖАНРУ ВОЄННОЇ ПОБУДКИ

Мета статті — розглянути казання «часу войны» авторства видатного українського барокового проповідника Антонія Радивиловського в контексті жанру воєнної побудки (також — *ekscytarz wojenny*), який функціонував у літературі ранньомодерної Речі Посполитої. **Методологія.** Проведене дослідження потребувало застосування текстологічного та компаративного аналізу, елементів біографічного й порівняльно-історичного методів. **Наукова новизна роботи.** Дослідження демонструє прочитання української гомілетичної спадщини XVII ст. у кроскультурній і кросдисциплінарній перспективі. **Висновки.** Порівняльний аналіз продемонстрував, що український проповідник будує тексти своїх казань за допомогою тих самих риторичних аргументів, що й автори польських побудок. Очевидно, Антоній Радивиловський, ознайомлений із творами батальної тематики, зокрема і воєнними побудками, застосовує у своїх текстах такий принцип їхньої побудови, як апелювання до т. зв. «рицарського етосу», зображуючи козацьке військо представниками рицарства, головна мета якого — служити своєю зброєю володарю та батьківщині. Проповіді «часу войны» були, найвірогідніше, створені наприкінці 1670-х років, у період протистояння козаків і Москви з Оттоманською Портою, а отже,

Цитування: Максимчук О. На полі Марсовому: казання «часу войны» Антонія Радивиловського і традиція жанру воєнної побудки. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 1 (32). С. 5—26. <https://doi.org/10.15407/rksu.32.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

6 автор говорить про необхідність для християнських воїнів-рицарів захищати честь Бога та церкви. Протекція жінок, дітей та інших мирних людей також представлена проповідником як обов'язок козацького війська. Окрім того, серед рицарських чеснот Радивилівський згадує вольності (і політичні, і духовні), які так само слід захищати. Нагородою за героїчну боротьбу вірних воїнів з ворогами Божими є здобуття вічної слави і навіть мученицького вінця на небі. Висміюючи ворогів «істинної віри», Радивилівський демонструє вищість християнського війська над османами. Отже, найімовірніше, Антоній Радивилівський творив у межах уже усталеної жанрової традиції, використовуючи узвичаєну для воєнних побудок топіку, проте адаптував зміст та образно-мотивне наповнення своїх казань до суто українських суспільно-політичних реалій та вітчизняного літературного процесу.

Ключові слова: проповідь, українська література XVII ст., рукопис, Антоній Радивилівський, козацтво, воєнна побудка.

Актуальність теми дослідження. У запропонованій студії представлено аналіз малодослідженого складника української барокової проповіді, а саме оказіональних казань на час війни авторства Антонія Радивилівського. Їхня жанрова й тематична специфіка, зв'язок текстів з польською літературною традицією раннього Нового часу є предметом, що потребує окремого висвітлення в науковому дослідженні.

Аналіз досліджень і публікацій. У рукописному збірнику проповідей Антонія Радивилівського «В'єнец Христов» (створений у період між 1676 і 1683 рр.), що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (фонд 308, од. зб. П 560, II) [12], вміщено п'ять казань, озаглавлених автором як слова «часу войны», що були адресовані козацькому війську. Вони, як і ряд інших казань із цієї пам'ятки, не потрапили до друкованого варіанту збірки, яка під ідентичною назвою вийшла у світ із друкарні Києво-Печерської лаври в 1688 р. Утім, їх опублікував київський дослідник М. Марковський у додатку до своєї монографії «Антоний Радивилівский, южно-русский проповедник XVII в.» (1894 р.) [5]. Окрім того, перше зі слів «часу войны» також увійшло до хрестоматійного збірника «Українська література XVII ст.», укладеного В. Кречетом (1987) [18], а п'яте було надруковане у виданні «Радивилівський Антоній. Барокові проповіді XVII століття», упорядкованому О. Нікою та Ю. Олешко (2019) [11].

Проповідницькі слова «часу войны» Антонія Радивилівського типологічно близькі до літературного жанру, відомого в польській словесній традиції як «*robudka wojenna*» чи «*ekscyrtarz wojenny*». А. Малінська детально розбирає генезу та семантичне наповнення цих термінів: слово *ekscyrtarz* у старопольській мові використовувалося на позначення будильника, але воно мало і ширші конотації — те, що пробуджує і побуджує, зокрема і в переносному значенні [27, с. 137—138]. *Ekscyrtarz* і *robudka* можуть виступати синонімами, позначаючи як віршований текст чи пісню, що має на

меті спонукати читачів або слухачів до певної активності, зокрема духовної (молитви) [там само], так і інший за формою, невіршований твір, створений з подібною метою — заохотити до якоїсь дії, приміром, пов'язаної з воєнними баталіями [27, с. 139]. Серед прикладів останнього можна назвати складний за композицією твір, належний перу київського католицького єпископа Йосифа Верещинського «*Excitacz... do podniesienia wojny ś[więtej] przeciwko Turkom i Tatarom*» (1591). Верещинський також є автором великої, переважно віршованої праці «*Pobudka... do podniesienia wojny świętej... przeciw Turkom i Tatarom*» (1594). У цих творах єпископ закликає польського короля вирушити в похід проти мусульман, яких він вважає ворогами християнського світу.

Жанр *ekscytarzu* бере свій початок з античної риторичної традиції. Він походить із політичного, чи дорадчого, типу красномовства (*genus deliberativum*); у риторичних трактатах такі твори, спрямовані на заохочення до певної дії, називалися протрептиками (грец. протреπτικός) та ексгортаціями (лат. *exhortatio*) [25, с. 18]. *Ekscytarz* є частиною оказіональної літератури, тобто текстів, створених з конкретної нагоди, приміром, у польській ранньомодерній літературі, — військового виступу проти османів чи Московського царства [26, с. 18]. Р. Кшиви називає *pobudku wojenny* (як тип промови) одним з різновидів *ekscytarzu* і поділяє її на два підвиди: політичний, що має заохотити до ведення війни владу чи весь народ, та батальний («*bitewny*»), за допомогою якого промовець на полі бою надихає солдатів іти на неприятеля [25, с. 19]. На думку М. Курана, проповідь у військовому таборі перед представниками рицарського стану — шляхти була відносно новим художнім втіленням цього жанру і являла собою адаптацію «світської» політичної промови [26, с. 19]. Серед прикладів таких казань дослідник називає «*Pobudki czasu wojny do modlitwy*» Петра Скарги (1600) та «*Kazanie obozowe o Bogarodzicy*» (1623) Фабіана Бірковського.

Прикметно, що канони жанру у старопольській літературі вимагали, щоб *ekscytarz wojenny* будувався довкола приблизно однакових риторичних аргументів, що забезпечувало повторюваність мотивів у різних текстах [25, с. 20]. Часом одні автори запозичували в інших цілі фрагменти ексгортацій, адаптовуючи їх під нові політичні потреби. У польській літературі цей жанр особливо розквітнув за доби Бароко, коли кількість виданих з різних приводів «*ekscytarzów*» обчислювалася сотнями. Очевидно, він не мав чітко означеної форми і міг бути представлений як віршованою, так і прозовою мовою, призначатися для читання, виголошення чи навіть співу [26, с. 17].

Відгомін традиції використання побудок знаходимо і в українській ранньомодерній літературі, прикладом чого, зокрема, є анонімний віршований твір «Побудка зпрудка християнським воєм», написаний у 1677 р. під час битви за Чигирин, в якій брали участь, з одного боку, українські козацькі й російські війська під проводом гетьмана Івана Самойловича і князя

8 Григорія Ромадановського та, з другого, — війська Османської імперії, разом з якими також виступали козацькі загони Юрія Хмельницького [див. 19, с. 118—121; 4]. Анонімний автор закликає православних вояків сміливо йти до бою з іновірцями-мусульманами. Отже, віршована «Побудка» була створена приблизно в той самий період і орієнтовно за тих самих історичних обставин, що і п'ять проповідей «часу війни» Антонія Радивиловського.

На нашу думку, деякі образно-мотивні компоненти цих казань є насправді *loci communes*, загальним місцем жанру воєнної побудки. Тож у нашій статті ми ставимо за мету переглянути художньо-стилістичні особливості проповідей «часу війни» з рукописного «Вѣнца Христового» та виявити риси, які споріднюють ці тексти Радивиловського із жанром *ekscytarzu*, чи воєнної побудки, що функціонував у літературі, передовсім польсько-комовній, створеній на теренах ранньомодерної Речі Посполитої.

З огляду на те, що в польській філології використовуються кілька термінів (*ekscytarz*, *ekshortacja*, *robudka wojenna*), які стосовно воєнних казань можна вважати синонімічними, то надалі ми будемо застосовувати на їхнє позначення поняття «побудка», оскільки воно трапляється і в українській літературі того часу.

Виклад основного матеріалу. В. Кречотень зауважує, що слова Радивиловського воєнного часу створені як відповідь на російсько-турецьке військове протистояння 1676—1681 рр. [18, с. 137—141]. Серед іншого, виникнення цих проповідей пов'язане з тим, що Антоній як один із чільних представників і речників православного духовенства в Києві¹ мав безпосередньо реагувати в казаннях, які він проголошував, на нагальні виклики і загрози свого часу. Війни, що точилися на теренах України протягом другої пол. XVII ст., зокрема за участі Османської Порти, не могли не залишити сліду в гомілетичних промовах київського проповідника. Тематично всі п'ять проповідей майже не різняться між собою, їх об'єднує заохочення, за словами Антонія, «християнського воинства» та «презацного рицерства», до боротьби з османами. Радивиловський наголошує насамперед на небезпеці релігійних переслідувань іновірцями православної церкви та поневолення українського населення.

Очевидно, що під християнським воїнством український казnodія має на увазі найперше козацьке військо, адже заклик пригадати своїх славних предків — запорозьких полководців мав бути адресований його представникам (слово 1) [12, с. 1537]. Окремо Радивиловський апелює до козацької старшини. Хоча проповідник і не звертається до присутньої під час виголошення цих слів військової верхівки поіменно, але помітно, що він надає рекомендації саме керівному складу козацького війська — геть-

¹ У 1656 р. Антоній Радивиловський обіймає посаду лаврського проповідника, а в 1666 р. він стає намісником Києво-Печерської лаври.

манам та полковникам. Наприклад, закликаючи вояків до дисципліни, до уникання пиятик і гульбищ, він зауважує: «Повторе, набарзѣй гетманы и полковники о тоє пилного стараня прикладати повинны» (слово 5) [12, с. 1589]. Радивиловський радить старшині: за необхідності, коли батьківщина в небезпеці, «в таком теды злом разѣ отчизны, презацные гетманове, полковникове, будте Помпеюшами, сами наперед вшедши на поле Марсовое, додаючи сердца доброго своему рицерству» (слово 1) [12, с. 1541]. Очевидно, саме на їхній, достатньо високий рівень освіти розраховує автор, коли наводить численні приклади з античної історії, міфології, цитати з творів поетів.

Український казнодія часто називає козацьке військо лицарями, що боронять свою віру та вітчизну. Ю. Олешко, порівнюючи казання Радивиловського з «воєнною» поезією Самуеля Твардовського, вважає, що його віршований текст «Робудка wychodzącemu wojsku pod Ołykę pro 1 Maii anno 1649» «спрямований до "рицарів-шляхтичів"», натомість українські «казання спрямовані до "християнського воїнства", для якого захист батьківщини — богоподібний подвиг» [6, с. 107]. Проте дослідниця оминає увагою той факт, що Радивиловський також сприймає козацьку еліту, до якої звертається, як представників справжнього лицарства. Наведемо на доказ цього кілька цитат з його казань «часу війны»: «Кому страшная смерть, а вам, презацному его пресвѣтлаго царскаго величества рицерству да не будет старшая...» (слово 3) [12, с. 1562—1563]; «якож не маєте з отважным рыцерским сердцем ити противко него (*неприятеля*. — О. М.)» (слово 1) [12, с. 1235]; козацькі полководці «повинны усмотривати тоє, не як много маот войска, але як много маот добрых молодцов и рицеров» (слово 5) [12, с. 1586].

Те, що Антоній Радивиловський у своїх казаннях моделює образ українського воїна як носія лицарських ідеалів, зауважує дослідник В. Співак [16, 138—142, 155; 15, 129—130]. Він же вказує і на зв'язок подібних текстів на «героїко-патріотичну» тему з традицією польського «сарматизму» [15, с. 129], яка знайшла відгомін і в українській культурі доби Бароко [див. 3, с. 82—84].

І, справді, очевидно, що до порівняння козацтва з рицарським станом спричинився так званий сарматський міф, за яким шляхта Речі Посполитої виводила своє походження з племен давніх сарматів, що вирізнялись особливою войовничістю. Шляхтичі як їхні гадані «нащадки» успадковують лицарську доблесть сарматів; їхньою основною діяльністю вважається «лицарська» справа — війна [див. 8, с. 49].

Разом з тим слід зазначити, що апелювання до «рицарського етосу» — це один зі сталих аргументів, які використовувались у творах, споріднених із жанром побудки [25, с. 20], та були призначені заохотити слухачів до участі у військовій кампанії на славу батьківщині. Наприклад, це

засвідчує «Pobudkę na poparcie wojny moskiewskiej Najjaśniejszemu Królowi» (1612) Абрахама Рожнятовського, в якому сполучаються заклики до рицарського стану з означенням поляків як нащадків сарматів: «Sarmatae sławni, ojczyzny ojcowie, / Rado koronna, życzliwi synowie, / Mężne rycerstwo z popolitym stanem, / Z ochotnym sercem wsiadajcie za panem!» [див. 31, с. 75]. Ще один твір цього ж жанру, де присутній образ шляхтича як лицаря і захисника рідного краю, — це «Pobudka abo rada na zniesienie Tatarów perekopskich» (1618) авторства одного з «ідеологів» польського сарматизму Шимона Старовольського, в якій поет закликає «лицарів-патріотів знищити "перекопських псів, невірних поган"» [див. 8, с. 79]. Отже, Радивилівський у своїй спробі представити козацьке військо носіями лицарської доблесті слідує традиції написання інших творів — воєнних побудок.

Рицарський культ передбачає захист честі — власної чи того, кому служить рицар. У словах «часу війны» Антоній Радивилівський підкреслює, що християнські воїни, будучи справжніми лицарями, воюють за честь Бога як свого найвищого Володаря: «Чинѣмо, біймо, здравія свого за честь Божію, за вѣру православную, за церков и за отчизну милую не жалуймо» (слово 3) [12, с. 1565].

В. Співак вважає, що захист Божої честі означає насамперед оборону батьківщини: «...Захист Вітчизни, поряд з іншими богоугодними справами, є вираженням "честі до Господа"» [15, с. 131]. Хоча в казаннях Радивилівського, особливо в першому з них, ми і справді знаходимо похвалу патріотизмові й плекання любові до вітчизни (що, звичайно, було сталим мотивом у текстах воєнних побудок), проте нам видається, що концепція «честі Божої» в казаннях Радивилівського, який був на той час намісником Києво-Печерської лаври, а отже, виразником сподівань київського православного середовища, стосується передовсім оборони своєї церкви та віри. Наприклад, проповідник проголошує: «Презацное христіанское воїнство, двѣ речи набарзѣй вас порушити и сердца ваши запалити могут в мужественной респравѣ военной з тым окрутным бисурмянином, на нас невинне наступуючим. Першая — честь Божая, другая — любовь отчизны» (слово 1) [12, с. 1534]. Ця цитата виразно свідчить про те, що автор розрізняє оборону Божої честі (тобто віри і церкви) та захист батьківщини. Причому остання, скоріше за все, не асоціюється з певним державним утворенням, адже на той час етнічні українські землі перебували під владою різних, супротивних одне одному військово-політичних сил.

Тож якщо в польських побудках автори «охоче звертаються до почуття обов'язку перед володарем» [25, с. 20], то в Антонія Радивилівського таким володарем виступає навіть не так цар чи гетьман, як сам Господь²,

² Мотив служіння воїнів самому Богу трапляється також у творчості П. Скарги, зокрема в його першій побудці «Czasu wojny do modlitwy» [33, с. 20].

який обіцяє тим, хто за нього воює, винагороду за вірну службу: «Рицери мой любый, подвизайся з неприятеlem за честь мою, за закон мой и за вѣру вѣрне аж до смерти, а за выслугу одержиш от мене в небѣ вѣнец живота» (слово 2) [12, с. 1549].

Отже, заклик боронити «честь Божу» рівнозначний захисту православної церкви, речником якої і виступає Антоній. Адже причина виникнення цих слів — загроза експансії Порти, наступ мусульманських військ на українські землі. І хоча українські гетьмани, включно з Богданом Хмельницьким, неодноразово уклали військові союзи з мусульманами — кримськими татарами, а Петро Дорошенко та Юрій Хмельницький переходили під протекторат османів, позиція православного проповідника Радивиловського була досить однозначною: він закликає християнське військо козаків протистояти іновірцям.

Варто зазначити, що релігійні конотації, заклик захищати віру батьків також є одним з постійних аргументів, до яких звертаються автори текстів, належних до жанру побудки [25, с. 20].

Антоній Радивиловський вважає «турчина» найбільш страшним і жорстоким ворогом; він боїться, що мусульмани розграбують церкви і перетворять їх на мечеті або стайні (слово 1) [12, с. 1534], що, безумовно, завдало би непоправної шкоди Божій честі³. Більше того, невірні «бісурмани» забирають у полон і вбивають «жени... чада, братію и любимих друзей» християн-козаків (слово 1) [12, с. 1533], тож обов'язком останніх є захист тих, хто слабший; водночас оборона дітей і жінок також належить до топіки, тобто загальних місць воєнних побудок [25, с. 20]. Це свідчить про те, що український проповідник користувався готовими схемами для того, щоб описати безчинства ворогів та сподвигнути «рицарів» на справедливую оборонну війну.

У першому слові «часу війны» Антоній Радивиловський робить полемічний випад і детально зупиняється на тому, чому мусульманство як релігія є неприйнятною, наводячи як суто теологічні, так і етичні причини. Серед перших — невизнання догмату про трипостасність Бога; окремо автор наголошує на тому, що мусульмани не визнають божественної природи Христа, а отже, зачіпають його «божественну честь»⁴: «Той не пріятель, который на нас невинне наступует, чести Богу нашему уймают, гди в Божествѣ трех персон не признавает, гди Сына Его а Бога нашего Христа блюзнит, чести Божей Ему уймаючи» (слово 1) [12, с. 1535]. Захист учення про дві природи Христа, усталеного ще під час IV Вселенського

³ Схоже, перетворення церков на хлів чи господарчі споруди як найвищий вияв блюзнірства є поширеним мотивом у подібній літературі; наприклад, на те, що «Kalwiński heretyk żołnierz, або hetman, або krol pustoszy kościoły, i w chlewy je i obory obraca», скаржиться у своїй другій побудці до молитви часу війни Петро Скарга [33, с. 22].

⁴ Див. також друге слово «часу війны» [12, с. 1556, 1558].

(Халкедонського) собору, неодноразово трапляється в текстах українських православних авторів барокової доби, що пов'язано з полемікою — як міжрелігійною (з юдеями та мусульманами), так і міжконфесійною (з деякими протестантами).

Окрім того, український проповідник розмірковує про моральні переваги християнства, критикуючи непоштивий спосіб життя, який, на його думку, провадять мусульмани [12, с. 1536]. Автор робить це задля своєрідного «знецінення» ворога, на доказ вищості християнського війська. Висміювання ворогів, закиди щодо відсутності в них рицарської доблесті — одні із загальних місць у жанрі побудки до війни [26, с. 24].

Антимусульманський пафос Радивилівського слід розглядати також у контексті українських полемічних творів того часу, приміром, трактатів його сучасника Йоаникія Галятовського «Labędz» (1679) та «Alkoran Machometów» (1683), що так само постали з огляду на воєнні дії Порти та її сателітів на території України⁵.

У своїй передмові до книги «Labędz» Галятовський, пояснюючи, чому війна проти ворогів, яку провадить гетьман, є виправданою, користується тим самим уявленням про необхідність захищати честь (*honor*) Бога, що і його лаврський «колега»: «Wielmożność zaś twoja z Mahomietąnskim wojskiem... wojujesz za honor Boga w Trojcy Jedynego, ktorego Mahometani bluznią» [22, арк. 3 нenum]. Очевидно, згадка про трипостасність Бога має на меті підкреслити засадничу догматичну відмінність між християнами та мусульманами, адже останні, не визнаючи божественної природи Христа, таким чином ніби «блюзнірствують» проти другої Божої іпостасі та всієї Святої Трійці. Той самий закид на адресу мусульман у тому, що вони не шанують Бога-Сина, бачимо і в Антонія Радивилівського.

Обидва українські автори вдаються до моральної огуди віри супротивників. Галятовський, наприклад, пояснює поширення мусульманства серед народів тим, що чоловікам до вподоби мати багато дружин і наложниць, крім того, вони сподіваються на продовження тілесних утіх на тому світі [22, с. 11].

Можна побачити апелювання і Радивилівського у своїх проповідях, і Галятовського в антимусульманських текстах до тих самих біблійних прикладів, спрямованих на підтримку бойового духу козаків, які йшли на війну з турецькими військами. Приміром, Радивилівський пригадує, як у

⁵ Перше із цих видань Галятовського було присвячене гетьману лівобережної України Івану Самойловичу, який дотримувався промосковської політики і разом з російськими військами воював проти османів. Очевидно, проповіді Радивилівського також були адресовані саме тим козакам, що перебували під булавою Самойловича, хоча проповідник жодного разу не називає ясновельможного на ім'я. Очевидно, це свідчить про те, що він не звертався до конкретного воєначальника зосібна, але до всієї козацької верхівки загалом.

Першій книзі Маккавеїв єврейський воєначальник підбадьорює воїнів перед битвою зі значно численнішим за них суперником: «Не во множествѣ вой одолѣніе брани ест, но от небеси крѣпость» (слово 2) [12, с. 1551]. Цю ж саму цитату Галятовський вміщує серед епіграфів до книги «Łabędź» [22, арк. 1 нenum. зв.].

Такі збіги та подібності свідчать про те, що проповіді Радивиловського «часу війны», хоча жанрово відмінні, однак змістовно є близькими до полемічних антимусульманських текстів, що виникали тоді на теренах України. Утім, схожі тенденції існували і в польській ранньомодерній літературі. Зокрема, антитурецькими та антимусульманськими настроями були прийняті так звані *turcyki* — публіцистичні твори, популярні в Речі Посполитій XVI ст., що закликали до збройної боротьби християн проти Османської імперії. Одним із зачинателів жанру *турчиків* у польській літературі називають мислителя-гуманіста Станіслава Оріховського-Роксолана [8, с. 8]. Традиція написання *турчиків* могла певним чином позначитися на формуванні відповідних мотивів в українських творах XVII ст., що створювалися за часів збройного опору турецькій експансії.

Ще однією ознакою тексту-«ekscytarzu», або побудки, виступають «обіцянки нескореної слави чи нагороди в позагробному світі» за те, що рицарі стають на захист своєї віри [25, с. 20]. Такі обітничі знаходимо і в Радивиловського; в його словах апелювання до невмирущої слави, що покрие героїв, які вирушили на бій з ворогом, теж суголосне рицарському етосу, до якого співпричетні й українські козаки. Шимон Старовольський у своїй праці «Prawy guscerz» (1648) підкреслював, що саме завдяки намаганням здобути рицарськими подвигами нескорену славу слов'янські народи отримали собі таку назву [35, с. 10].

Очевидно, саме зі шляхетської культури українська козацька еліта найперше перейняла культ слави, що її здобувають на ратному поприщі рицарі-воїни (він трапляється, поміж іншим, в українських барокових панегіриках, присвячених військовій старшині, наприклад, у поемі «Wogaty wirydarz» Івана Орновського, опублікованій у 1705 р.).

За словами Наталії Старченко, «честь і похідна від неї (а інколи й синонімічна) добра слава — лідери серед етичних понять річпосполитського шляхетського соціуму» [17, с. 25]. Однак така «добра слава» ближча до поняття репутації, доброго імені, тобто більше стосується цьогосвітніх справ, а невмируща слава, до якої звертається Радивиловський, — позачасова, вона здобувається завдяки геройським вчинкам, передовсім на полі бою, та вінчає не лише живих, а й мертвих героїв: «А умерти за честь Божую, за церкви святые, за отчизну ест жити так на земли, яко и в небѣ, в нескореной славѣ. Припомнѣте себѣ Александра великаго, Юліуша кесара, Сципіона, Марцелля, Аннибала и інших стародавних Римских гетманов, припомните себѣ стародавних Російских князей, припомните

стародавніх запорозких гетманов и інших молодцов добрых, як себѣ они на несмертелную рицерскую заробляли славу, азали не през погоржене смерти?» (слово 3) [12, с. 1563].

Привертає увагу перелік героїв, на яких закликає рівнятися український проповідник; такі згадки, часом навіть поіменні, взірцевих воїнів, славу яких, мов своєрідну *virtus militaris*, необхідно перейняти і наслідувати, характерні для творчості авторів польських побудок [25, с. 20—21]. Проте український проповідник називає на ім'я лише античних історичних діячів і полководців, натомість тих, кого він вважає славетними попередниками сучасного йому козацького війська, Радивилівський окреслює досить загально, згадуючи князів часів Київської Русі та запорозьких гетьманів. Звернення до пам'яті про стародавніх князів, очевидно, є продовженням історіософських стратегій часів Петра Могили, які полягали у відродженні інтересу до спадщини середньовічної Русі [див. 9, с. 308—310]. Натомість уславлення козацьких старшин дещо резонує з обережною позицією, яку займали київські церковні діячі Могилянського кола щодо діяльності запорожців, адже, наприклад, Афанасій Кальнофойський у передмові до «Тератургімі» (1638), Ігнатій Старушич у казанні на похороні князя Іллі Святополк-Четвертинського (1641) засуджували козаків як бунтівників [див. 2, с. 188; 9, с. 314]. Антикозацькі настрої можна помітити і в пізніших текстах, що з'явилися вже після смерті Могили, наприклад, у виданому на початку 1648 р. панегірику Єремії Вишневецькому «*Maiores Wiszniewiecciorum*», що його, очевидно, підготували професори і спудеї Києво-Могилянського колегіуму [20, с. 315—340]. Далеко не прості стосунки склалися між гетьманом Богданом Хмельницьким і київським митрополитом Сильвестром Косовим [9, с. 314—331]. Утім, проповіді «часу війны» Антонія Радивилівського свідчать, що після підпорядкування лівобережної України та Києва Московській державі ставлення київських церковних діячів до козацького війська зазнало змін, тож для православних інтелектуалів др. пол. XVII ст. козацтво було тією силою, на яку вони покладались у справі захисту християнської віри. Не випадково Радивилівський досить прихильно згадує про колишні ратні подвиги запорожців та закликає українських воїнів орієнтуватися на їхніх славних ватажків та полководців минулого, пригадати «своих стародавніх продков, гетманов, полковников, сотников, асаулов и інших молодцов добрых, запорожцов, яко з тым поганином отважне морем и полем валчили» (слово 1) [12, с. 1537].

Згадуючи про воїнів як людей, готових жертвувати своїм здоров'ям і життям на полі бою, проповідник надзвичайно високо підносить їхній суспільний стан. Прикметно, що Антоній ставить його вище навіть за монашество, до якого сам і належить, хоча, можливо, робить це з огляду на присутніх під час його казання поважних гостей з-поміж козацької верхівки: «Если бовѣм тыи, которыи оставують дом, отца, матер,

жену, чада, сестры, братію для любви Христовой, а жіють в убозствѣ, не выдаючи здравія свого на так видомые розные небезпеченства, сторицею в небѣ пріймуют, що ж розумѣти о себѣ мают тыи, которыи оставуют дом, отца, матер, жены, чада и братію, а для любви и чести Божей, для любви отчизны самых себе видают на розмаитые смерти? Тыи заправды двоякую в небѣ от Христа пріймуют сторицю, єдну рицерскую, а другую мученическую» (слово 1) [12, с. 1539].

Як можна побачити, проповідник не лише вивищує козацький стан порівняно із чернечим, а й навіть пророкує першим подвійну винагороду в потойбічному житті: і як світським героям-рицарям, і як духовним подвижникам — мученикам. Польська дослідниця А. Новак, аналізуючи цей фрагмент із казання Радивиловського, пов'язує таку подвійну винагороду з подвійною славою, на яку сподобляються християнські воїни: «do-czesnej — rycerskiej, "nieśmiertelnej sławy", oraz pośmiertnej — chwały odnoszącej się do życia w zaświatach» [29, с. 83]. Утім, натяк на те, що полегли на полі бою отримують від Бога мученицький вінець, знаходимо і в польських казаннях того часу, наприклад, у проповіді «Do żołnierzów w samej potrzebie» Петра Скарги: «Weźmiem męczeńską koronę, jeśli umrzemy. Bo się o Boga naszego i o cześć Chrystusową zastawuję przeciw nieprzyjacielom jego, którzy go bluźnią» [33, с. 40]. А. Новак звертає увагу на те, що уподібнення загиблих у праведному бою до мучеників за віру трапляється також у проповідницькому спадку Симеона Полоцького [29, с. 83]. Очевидно, порівняння полеглих воїнів із християнськими мучениками було поширеною фігурою у шляхетській культурі того часу.

Відтак не дивно, що, звертаючись до козацького війська, Радивиловський незмінно називає його «християнським» і «православним», підкреслюючи його конфесійну належність [12, с. 1562, 1565, 1568—1569, 1579, 1570, 1582, 1594]. Для нього козацтво — це найперше захисники «честі» Божої, тобто православної віри і церкви. У ширшому контексті — це оборонці християнського світу від загроз, що їх несуть війська іновірців-«магометан».

Ще однією цінністю, що сполучає, у викладі Радивиловського, українське військо з рицарством, є *вольність*. У суспільно-політичному вимірі «вольності» для козацького стану — це ті права і свободи, яких вони домагалися від монархів. Водночас це також визволення від неприятеля, адже його основна діяльність зводиться до того, щоб поневолити, забрати в полон. Метафора золотої вольності поширена як в українській, так і в польській літературі того часу. Серед іншого, її знаходимо і в «побудковому» фрагменті — виступі великого литовського гетьмана Яна-Кароля Ходкевича в епічній поемі Вацлава Потоцького «Wojna chocimska» (1670): «Do was obie wyciąga ręce wolność złota, / Niech się sam w swych poganin obierzach umota!» [див. 24, с. 133]. Гетьман закликає воїнів боронити свою золоту вольність від зазіхань ворогів-мусульман. Поняття «wolność» як

синонім незалежності, політичної свободи народу використовується у творі «*Robudka, albo rada na zniesienie Tatarów Perekopskich*» (1618) Шимона Старовольського [34, с. 13, 16].

Утім, В. Співак справедливо вважає, що вольність у проповідях Радивилівського має також духовний вимір [16, с. 141—142, 155]. Дослідник, здається, надає цим духовним вольностям особистісного характеру, коли пов'язує їх зі свободою вибору та актуальним у реформаційній та пост-реформаційній Європі питанням «свобідної волі»: «Антоній Радивилівський тлумачить це поняття у кількох аспектах: як громадянську свободу та права (у дусі суспільно-політичних уявлень Речі Посполитої) і як свободу особисту (можливість вільно робити свій життєвий вибір)» [16, с. 155]. Водночас він трактує її як «цноту», тобто чесноту воїна і християнина, здатність опиратися поневоленню себе земними спокусами [16, с. 141, 155]. Утім, нам видається, що для Антонія, визначного проповідника та церковного діяча, важливою є також суто богословська інтерпретація духовної свободи як звільнення людини з-під влади первородного гріха завдяки спокутній жертві Христа. Якщо Христос як Бог виступав найвищим Володарем і Паном козаків, що мали нести йому рицарське служіння, то вольності, які їм дарує цей небесний Цар, теж мають релігійний характер: «Он за вас на крестѣ умер, он вас кровію своєю пренайдорожшею откупил, он вас всѣми благами опатрил, он вам волность даровал, он вас до царства своего небеснаго призвал» (слово 1) [12, с. 1535]. Тут вольність набуває метафізичного, богословського прочитання як свобода від гріха, визволення з диявольського рабства, і в цьому полягає оригінальність трактування суспільно-політичного поняття золотої вольності українським православним проповідником.

Воєнні казання та побудки могли містити звертання по допомогу та молитви до вишніх сил. «Сюжет "військового заступництва" (самого Господа, Богородиці, Архангела Михаїла, св. Георгія) був доволі популярним у вітчизняній літературі ще з часів Київської Русі», — зазначає В. Співак [16, с. 145]. Траплявся він, очевидно, і у проповідях, ораціях та інших побудкових текстах пізнішого періоду, тематично пов'язаних з війною та військовими баталіями. Наприклад, у віршованому еподі Веспасіяна Коховського «*Taratantara albo robudka do rycerstwa polskiego*» (1674) автор звертається до Діви Марії, величаючи її Королевою Польщі і благаючи про допомогу у війні з турками за Кам'янець-Подільський [23, с. 273—275]. У вже згаданому слові Петра Скарги «*Do żołnierzów w samej potrzebie*» польський казнодія перераховує тих, чиє заступництво, на його думку, має стати у пригоді польському рицарству: святих Войцеха, Станіслава, Флоріана, Вацлава, Яцка та Казимира, святої Ядвиги⁶ [33, с. 40]. Хоча цей текст не означений

⁶ У першому виданні казання «*Do żołnierzów w samej potrzebie*» 1600 р. автор серед

самим автором як *robudka*, на відміну від інших його казань (таких як шість *robudek* «czasu wojny do modlitwy»), однак за змістом, функціональним наповненням він цілком відповідає цьому жанру. Усі згадані Скаргою святі чи їх моці мають безпосередній стосунок до Польщі, перших чотирьох з них у XV ст. було названо головними покровителями королівства Польського [28, с. 98]. Отже, можна вважати, що Скарга закликає воїнів звертатися в молитвах саме до «місцевих» святих заступників.

Подібні заохочення просити в молитвах допомоги небесних патронів знаходимо і в Антонія Радивиловського, а саме у слові третьому «часу війны». Інтерес викликає наведений Антонієм перелік тих святих, чия допомога, на його думку, має забезпечити козакам перемогу на ратному полі. Його згадки про небесних покровителів дають змогу побачити, кого український проповідник др. пол. XVII ст. уважав за помічників під час воєнних лихоліть. Отже, Радивиловський повчає, що Господь «может вас през яких святих, люб през преподобных отцев наших Антонія и Феодосія печерских, люб през святого Николая, люб през великой Росіи чудотворцев, яко то през трех святителей митрополитов Кіевских Петра, Алексія и Іоны, или през преподобнаго отца Сергія Великаго, чудотворца Московскаго; и інших многих святих угодников своих послитковати против того непіятеля» (слово 3) [12, с. 1565—1566].

Прикметно, що в цьому переліку святих заступників Антоній називає тільки двох «місцевих» українських святих — Антонія та Феодосія Печерських, окремо згадує Миколая Мирлікійського як одного з найбільш пошанованих в Україні святих. Натомість інші четверо — це святі, що їх канонізували саме у «Великій Росії», однак проповідь Антонія засвідчує, як православні діячі з київського середовища інкорпорують їх до українського духовного життя.

Про те, що заступництвом святих Антонія та Феодосія, а також усіх спочилих у лаврі святих віряни можуть отримати захист у час небезпеки, зокрема і воєнної, Антоній Радивиловський повідомляє і в іншій своїй проповіді, а саме слові першому на успіння Феодосія Печерського, надрукованій у збірці «Огородок Маріи Богородицы» (1676). «А не тылко мы, але каждая обител в нашей россійской земли застаючая, каждая страна, россійская, кождій град нехай ся не обавляет анѣ мечов поганских, анѣ гладу, анѣ повѣтря морового, анѣ огня, анѣ нашествія иноплеменных, если в молитвах своих будет горячо призывати себѣ на помощь Феодосыя святого и инных преподобных отец святой обители Печерской» [13, арк. 75]. Зрозуміло, що Антоній, обіймаючи високу посаду в Києво-Печерському монастирі, прославляє засновників своєї «рідної» обителі та інших святих, які

святих заступників війська згадує на ім'я лише св. Войцеха, тоді як в іншому прижиттєвому виданні 1610 року цей перелік розширюється. Саме на нього ми й покликаємося.

несли там свій послух. Можливо, представляючи їх заступниками в період лихоліть і небезпек, він частково виходить із власного життєвого досвіду, адже сам проповідник, за його словами, знайшов у монастирі прихисток і безпеку: «Если уважаю мешканя моего в обители сей святой Печерской початок, той ни на чем иншом не был заложен, тылко на щегульной по Преплагословенной Дѣвѣ Маріи Богородици, ласцѣ и добродѣйствѣ превелебности твоей; который мене, непотребного раба, в злыи военныи небезпечныи часы... завшесь мнѣ гойныє при любвѣ своей отеческой, высвѣдчати рачил добротности» [13, арк. 7 нунум.].

Іншим святим — небесним покровителем війська під час походу Антоній називає святого Миколая. Припускаємо, що уявлення про Миколая як помічника в битвах є традиційним для української релігійної культури того часу; на це, наприклад, може вказувати польськокомовний вірш Лазаря Барановича, в якому ім'я святителя перекладається, як той, що несе перемогу, бо *ніка* з грецької означає *перемога* [21, с. 206]. Гравюру з Миколаєм, що тримає в руці меч, можна побачити у виданій 1700 р. у Києві службі цьому святителю. Автором гравюри є майстер І. К., який, зокрема, створював гравюри для видання київського «Синопису» 1680 р. [10, с. 19]. Такий грізний вигляд озброєного Миколая цілком відповідає його ролі захисника у брані, що її приписує святому Антоній Радивилівський.

Визнані святыми російською церквою митрополити Київські та всієї Русі Петро (†1326), Олексій (†1378) та Йона (†1461) обіймали кафедру в Москві, адже попередник Петра митрополит Максим (†1305) перемістив митрополічу резиденцію з Києва до Північної Русі. Відтоді й до поділу Київської митрополії у XV ст. на російську (московську) та українсько-білоруську церкви митрополити Київські, хоч і перебували, починаючи від Петра Ратенського, в Москві, однак формально були духовними очільниками православного населення на українських землях. Утім, Антоній Радивилівський наголошує, що вони є чудотворцями саме «великой Росси», а не всієї Русі.

Уродженця волинських земель митрополита Петра було оголошено святим у XIV ст., невдовзі після його смерті [1, с. 67], Олексія — у XV ст.; у тому ж столітті почалося й місцеве вшанування митрополита Йони [1, с. 74, 79]. Спільне свято всіх трьох святителів на 5 (18) жовтня було встановлене в 1596 р. за патріарха Московського Йова [1, с. 69]. Ще один шанований у Московському царстві святий, якого згадує Радивилівський. — Сергій Московський, очевидно — Радонезький; його було канонізовано в XV ст. Ушанування «великоруських» святих у Київській митрополії засвідчено вже в пер. пол. XVII ст., зокрема, згадками про митрополитів Петра та Олексія в Анфологоні (1619), ілюстрованому Місяцеслові (1626—1629), виданому Памвом Бердиндою, «Тератургімі» Афанасія Кальнофойського; ці видання демонструють симпатії частини київського духівництва

московському православ'ю [див. 14, с. 278—279, 287, 290]. Після Хмельниччини, зі зміною політичної кон'юнктури, традиція вшанування російських святих у київських друках знаходить свій подальший розвиток. Зокрема, життя митрополитів Київських Петра, Олексія та Йони, а також Сергія Радонезького знаходимо в Четьях-Мінеях Димитрія Туптала. У своєму віршованому збірнику «Żywoty świętych ten Apollo pieje» (1670) Лазар Баранович переповідає агіографічні оповіді про трьох святителів-митрополитів [21, с. 224—128]. Отже, апелювання Антонія Радивиловського до прославлених у Росії святих є продовженням уже наявної на той час в Україні практики.

Можливо, заклики Антонія Радивиловського звертатися в молитвах саме до цих святих «Великої Росії» були пов'язані також з тим, що козацтво виступало в похід проти турків разом з російськими військами, тому проповідник вважав за необхідне просити про допомогу й у тих святих, що особливо вшановувалися в Московському царстві. Цим його перелік небесних заступників відрізняється від того, що його знаходимо у відозві «Do żołnierzów w samej potrzebie» Петра Скарги, який серед небесних патронів вказує лише святих, що вважалися покровителями саме польського королівства.

Про впливи гомілетичної творчості Петра Скарги на староукраїнське проповідництво згадує Ю. Олешко, однак дослідниця обмежує їх передовсім «тріумфальними казаннями» єзуїтського проповідника, що були створені «з приводу воєнних перемог польського війська під командуванням короля Сигізмунда III Вази над мулянами (1600 р.), шведами (1605 р.) і московитами (1611 р.)» [6, с. 106]. Нам видається, що функціонально ці казання Скарги і слова «часу війны» Радивиловського дещо відрізняються, адже в перших автор уже не потребує заохочувати військо до битви, а скоріше вихваляє Бога за надану перемогу над ворогами, тоді як другі покликані надихнути адресатів проповідей до боротьби. Зрештою, і сама дослідниця, визначаючи авторські стратегії, тобто основну мету, яку прагне досягти у своїх казаннях Антоній Радивиловський, домінантною, цілком доречно, називає стратегію спонукання, адже український проповідник прагне насамперед заохотити воїнів до боротьби [30, с. 167]. Таким чином, з перспективи риторичних стратегій, логічніше порівнювати проповіді Радивиловського з відповідними «побудковими» казаннями Скарги; однак і «тріумфальні казання» мають зі «словами» українського проповідника чимало точок дотику, зокрема, схожу образність, що стосується тематики війни.

Утім, Ю. Олешко детальніше не зупиняється на питанні, в чому саме проявляються впливи «тріумфальних казань» Скарги на творчість Радивиловського. І якщо деякі українські проповіді справді були своєрідними переробками — адаптаціями текстів Петра Скарги [7, с. 97—98], то у випадку

зі «словами» Антонія Радивиловського «часу війны» можна говорити радше про використання подібної образності чи однакових топосів-«загальних місць», до яких український казнодія міг вдаватися, взоруючися на спадок свого польського попередника. Приміром, і Скарга, і Радивиловський звертаються до образу «справедливої війни», тобто оборонного збройного протистояння ворогу, який прийшов захопити чужі для нього землі. Якщо Радивиловський зазвичай досить побіжно говорить про те, що така «справедлива війна» є виправданою в Божих очах [12, с. 1537, 1563], то Скарга у «тріумфальній» проповіді «*Pokłon Panu Bogu zastępów za zwycięstwo inflanckie*» (1605), спершу описавши жахіття війни як братовбивчої згуби, далі наголошує, що польські воїни захищали свою батьківщину, а отже, вони не винні у пролитті ворожої крові, але сам Бог покарав неприятелів за їхні злочини супроти Польщі [32, арк. 3 нenum.]. Більш детально про виникнення концепції «справедливої війни» та її розвиток у казаннях Антонія Радивиловського йдеться в дослідженні А. Новак «*Walki z wyznawcami Mahometa w życiu i twórczości duchowieństwa ruskiego w XVII w*» [29].

Спільним у «тріумфальних казаннях» Скарги та проповідях Радивиловського може бути апелювання до тих самих прикладів зі Старого Завіту, в яких ідеться про звитягу воїнів на полі бою. Наприклад, в обох авторів знаходимо відсилки до історій про Самсона, що побив осячю щелепою вороже військо, чи Давида, який переміг велетня Голіафа [12, с. 1551, 1555; 32, арк. 4 нenum. зв. — арк. 5 нenum.]. Однак тут навряд чи слід говорити про запозичення, скоріше за все автори просто зверталися до ідентичної образності з того самого першоджерела, тобто текстів Святого Письма, передовсім Старого Завіту. Хоча Антоній Радивиловський і міг бути ознайомленим із проповідницьким доробком Петра Скарги, однак безпосередніх запозичень у його проповідях «часу війны» із Скаржиних «тріумфальних казань», як видається, немає.

Наукова новизна. Отже, як продемонстровано в цій студії, п'ять казань Антонія Радивиловського «часу війны» з рукописного «Вѣнца Христового» змістовно і структурно подібні до текстів жанру воєнної побудки, поширеного в літературі з теренів ранньомодерної Речі Посполитої. Це дає змогу проаналізувати згадані проповіді Радивиловського, адресовані українському козацькому війську, в контексті функціонування жанру побудок.

Висновки. Дослідження показало, що і казання Радивиловського, і воєнні побудки покликані реалізувати ту саму мету — заохочувати військо до бою з ворогом віри та вітчизни. Український казнодія, щоби підбадьорити вояків і підняти їх на захист від неприятеля, використовує аргументацію, дуже подібну до того сталого переліку доказів та спонук, що трапляється в текстах воєнних побудок. Зокрема, до таких *loci communes*, або «загальних місць», належить використання «рицарського етосу», тобто позиціону-

вання воїнів як представників рицарського стану, заклик захищати честь Бога, віру, вольності, а також своїх слабших співвітчизників — жінок та дітей, апелювання до звитязних предків, з яких слід брати приклад, обіцянка невмирущої слави. Своєрідне «знецінення» ворога також пов'язує казання Радивиловського з традицією побудок, однак антимусульманські випадки українського проповідника можна також розглядати в порівнянні з українською полемічною літературою того часу. Крім того, деякі риси споріднюють слова «часу війны» Антонія Радивиловського з «тріумфальними казаннями» Петра Скарги, однак мова йде про типологічну схожість і генетичний зв'язок (наприклад, звертання до спільного джерела біблійної образності, апеляція до концепту «справедливої війни»), а не прями за-позичення українського автора. Отже, можна стверджувати, що Антоній Радивиловський частково орієнтувався в казаннях «часу війны» на вже усталену жанрову традицію воєнних побудок, використовуючи узвичаєні в текстах побудок прийоми і топіку, однак, разом з тим, адаптує свої проповіді до нових викликів і потреб часу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Голубинский Е.Е. История канонизации святых в Русской Церкви. Москва : Универ. тип., 1903. 594 с.
2. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. 520 с.
3. Ісіченко Ігор. Історія Української літератури: епоха бароко XVII—XVIII ст. Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. Львів ; Київ ; Харків : Святогорець, 2011. 568 с.
4. Каган М.Д. «Вирши об обороне Чигирина от турок». Труды Отдела древнерусской литературы / АН СССР. Ин-т рус. лит-ры (Пушкинский Дом) ; отв. ред. Н.А. Казакова. Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1961. Т. 17. С. 435—444.
5. Марковський М. Антоній Радивиловський, южно-русский проповедник XVII в. Неизданные проповеди Антония Радивиловского. Киев : Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1894. 187, 86 с.
6. Олешко Ю.Л. Староукраїнська проповідь XVII ст. у комунікативно-когнітивному вимірі : дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2016. 211 с.
7. Петров Н.И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. Москва: Универ. тип., 1896. Вып. II. 290 с.
8. Пилипенко В. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI — середини XVII ст. Київ : І-т укр. археогр. та джерелозн. ім. М.С. Грушевського НАН України, 2014. 232 с.
9. Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Вид. 2-е, випр. Київ : Критика, 2006. 495 с.
10. Попов Павло. Матеріали до словника українських граверів : дод. 1 / Укр. наук. ін-т книгозн. Київ : Укр. наук. ін-т книгознавства, 1927. 34 с.
11. Радивиловський Антоній. Барокові проповіді XVII століття / упоряд. О. Ніка, Ю. Олешко. Київ : Освіта України, 2019. 381 с.

12. Радивиловський Антоній. В'єнец Христов: рукопис. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 308 (Пустинно-Микільського монастиря). Од. зб. П 560, 2. 1615 с.
13. Радивиловський Антоній. Огородок Марії Богородиці / Антоній Радивиловський. Київ: Друк. Києво-Печерської лаври, 1676. [28], 1128, [3] арк.
14. Синкевич Н.А. Два вектора православної ідентичності в Україні XVII в.? Москва і москвиты в двух произведениях Могилянского времени. Древняя Русь после Древней Руси: дискурс восточнославянского (не)единства. Москва : Полит. энцикл., 2017. С. 272—290.
15. Співак В. Морально-філософський аспект образу воїна в українській філософській думці епохи Бароко // Мультиверсум. Філософський альманах. 2016. Випуск 3—4 (151—152). С. 129—136. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2016.3-4.13>
16. Співак В. Філософські погляди Антонія Радивиловського в контексті української духовної культури XVII ст. : моногр. Чернігів : Scriptorium, 2018. 326 с.
17. Старченко Н. Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь останньої третини XVI — початку XVII ст.) // Український історичний журнал. 2012. № 6. С. 25—39.
18. Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Беллетристика / упоряд., прим. В.І. Кречотня. Київ : Наук. думка, 1987. 608 с.
19. Українська поезія. Середина XVII ст. / упоряд. В.І. Кречотень, М.М. Сулима ; АН України. Ін-т літ-ри ім. Т.Г. Шевченка. Київ : Наук. думка, 1992. 679, [2] с.
20. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII ст. Київ : Laurus, 2012. 470, [1] с. : іл. (Золоті ворота ; вип. 2).
21. Baranowicz Łazarz. Żywoty świętych ten Apollo pieje jak ci działali niech tak każdy dzieje. [Kijów]: Z Typographiemy Kijowo-Pieczarskiej, 1670. [6], 404, [14] s.
22. Galatowski Joannicyusz Łabędź z piórami swemi. Nowogródek Siewerski : Typographia Archiepiskopska, 1679. [8], 66 s.
23. Kochowski W. Pisma wierszem i prozą. Kraków : nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1859. 328 s.
24. Krzywy R. «Sposób zawołanych hetmanów...» Mowa Chodkiewicza z IV księgi wojny Chocimskiej Wacława Potockiego — konstrukcja, zaplecze inwencyjne, wymowa ideowa. Roczniki Humanistyczne. Tom 49, Numer 1 (2001). S. 127—146.
25. [Krzywy R.]. Wstęp. // Utwory okolicznościowe / Abraham Roźniatowski ; opracował R. Krzywy. Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2012. S. 5—30.
26. Kuran M. Old Polish Exhortations (Exciters) — Genesis, Characteristics and Varieties (Announcement of a Monograph). Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF: Philologiae. Vol. 38, No.1 (2020). P. 15—33. <https://doi.org/10.17951/ff.2020.38.1.15-33>
27. Malinska A.O religijnym piśmiennictwie "zegarowym" w polskich drukach z XVII i XVIII wieku. Tematy i Konteksty. 2014. № 4(9). S. 13—153.
28. Nocoń A. Dzieje ustanowienia św. Jacka głównym patronem Polski. Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne. 2007. T. 40, z. 1. S. 97—11.
29. Nowak A. Walki z wyznawcami Mahometa w życiu i twórczości duchowieństwa ruskiego w XVII w. Słowiańszczyzna wielowyznaniowa w dawnych wiekach / red. naukowa J. Stradomski, M. Kuczyńska. Kraków : Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, 2019. S. 73—88. <https://doi.org/10.12797/9788381381635.05>
30. Oleško J. Old Ukrainian war sermon of the second half of the 17th century: a discursive dimension. Ukraine und ukrainische Identität in Europa. Beiträge zur Standortbestim-

- mung aus/durch Sprache, Literatur, Kultur / herausgegeben von O. Novikova, O. Pronkevych, L. Rudnyč'kyj, U. Schweier. München : Open publishing LMU, 2017. P. 163—170.
31. Roźniatowski A. Utwory okolicznościowe / opracował Roman Krzywy. Warszawa : Wydawnictwo Neriton, 2012. 145 s.
  32. Skarga P. Poklon Panu Bogu zastępów za zwycięstwo o Inlandskie nad Carolusem xiążęciem Sudermańskim. W Krakowie : w drukarni Andrzejia Piotrkowczyka, 1605. [15] k.
  33. Skarga P. Kazania Przygodne z inemi drobnieyszemi pracami, o roznych rzeczach wszelakim stanom należących. W Krakowie : w drukarni Andrzejia Piotrkowczyka, 1610. [8], 779, 176 s.
  34. Starowolski Sz. Pobudka, albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich, wyd. K.J. Turowskiego. Kraków : nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. 18 s.
  35. Starowolski Sz. Prawy rycerz. Kraków : nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. 42 s.

Отримано 12 січня 2023 р.

REFERENCES

1. Golubinskii E.E. Istoriiia kanonizatsii sviatykh v Russkoi Tserkvi [The history of the canonization of saints in the Russian Church]. Moscow, 1903. 594 p. [In Russian].
2. Isaievych Ya. Ukrainske knyhovydannia: vytoky, rozvytok, problemy [Ukrainian book publishing: origins, development, problems]. Lviv, 2002. 520 p. [In Ukrainian].
3. Isichenko Ihor. Istoriiia Ukrainkoi literatury: epokha baroko XVII—XVIII st. [The history of the Ukrainian literature: Baroque period. 17th—18th centuries]. Lviv ; Kyiv ; Kharkiv, 2011. 568 p. [In Ukrainian].
4. Kagan M.D. "Virshi ob oborone Chigirina ot turok" [A poem about the defense of Chyhyryn from the Turks]. Trudy Otdela drevnerusskoj literatury [Proceedings of the Department of Old Russian Literature] / N.A. Kazakova (Ed.). Moscow ; Leningrad, 1961. Vol. 17, pp. 435—444. [In Russian].
5. Markovskii M. Antonii Radivilovskii, yuzhno-russkii propovednik XVII v. Neizdannye propovedi Antoniiia Radivilovskogo [Antonii Radivilovskyi, a South-Russian preacher of the 17th century. Unpublished works of Antonii Radivilovskyi]. Kyiv, 1894. 187, 86 p. [In Russian].
6. Oleshko Yu. Staroukrainska propovid XVII st. u komunikatyvno-kohnityvnomu vymiri [Old Ukrainian sermon of the 17th century in communicative and cognitive dimension] (Candidate's thesis). Kyiv, 2016. 211 p. [In Ukrainian].
7. Petrov N.I. Opisanie rukopisnykh sobranii, nakhodiashchikhsia v gorode Kieve [Description of the manuscript collections kept in the city of Kyiv]. Moscow, 1896. Iss. II, 290 p. [In Russian].
8. Pylypenko V. Pered lytsem voroha. Polska antyturetska literatura seredyiny XVI — seredyiny XVII st. [In the face of the enemy. Polish anti-Turkish literature of the middle of the 17th — the middle of the 18th centuries]. Kyiv, 2014. 232 p. [In Ukrainian].
9. Plokhii S. Nalyvaikova vira: Kozatstvo ta relihiia v ranniomodernii Ukraini [Nalyvaiko's faith: Cossacks and religion in the early modern Ukraine]. 2nd ed. Kyiv, 2006. 495 p. [In Ukrainian].
10. Popov P. Materialy do slovnyka ukrainskykh hraveriv: dod. 1 [Materials to the dictionary of Ukrainian engravers]. Kyiv, 1927, 34 p. [In Ukrainian].
11. Radyvylovskiyi Antonii. Barokovi propovidi XVII stolittia [Baroque sermons of the 17th century] / O. Nika, Yu. Oleshko (Comps.). Kyiv, 2019. 381 p. [In Ukrainian].

12. Radyvylovskiy Antonii. Vinets Khrystov: rukopys. Fond 308. Unit P 560/2. 1615 p. Institute of Manuscript of V. I. Vernadskiy National Library of Ukraine. [In Ukrainian].
13. Radyvylovskiy Antonii. Ohorodok Maryi Bohorodytsy [The garden of Mary the Mother of God]. Kyiv, 1676. [28], 1128, [3] fols. [In Ukrainian].
14. Sinkevich N.A. Dva vektora pravoslavnoi identichnosti v Ukrainie XVII v.? Moskva i moskovity v dvulh proizvedeniiah Mogilianskogo vremeni [Two vectors of the Orthodox identity in Ukraine in the 17th century? Moscow and Moskovites in two works of the Mohylianskyi period]. Drevniaia Rus posle Drevnei Rusi: diskurs vostochnoslavianskogo (ne)edinstva [Ancient Rus after Ancient Rus. Discourse of East Slavic (not)unity]. Moscow, 2017. Pp. 272—290. [In Russian].
15. Spivak V. Moralno-filosofskiy aspekt obrazu voina v ukrainskii filosofskii dumtsi epokhy Baroko [Moral and philosophical aspects of the image of a warrior in the Ukrainian philosophical thought of the Baroque period]. Multyversum. Filosofskiy almanakh [Multi-versum. Philosophical almanac]. 2016. Iss. 3—4 (151—152), pp. 129—136. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2016.3-4.13>
16. Spivak V. Filosofski pohliady Antoniiia Radyvylovskoho v konteksti ukrainskoi dukhovnoi kultury XVII st. [Philosophical views by Antonii Radyvylovskiy in the context of the Ukrainian spiritual culture of the 17th century]. Chernihiv, 2018. 326 p. [In Ukrainian].
17. Starchenko N. Chest yak regulator shliakhetskoho povsiakdennia (Volyn ostannoi tretyny XVI — pochatku XVII st.) [Honour as the regulator of the gentry's everyday life (Volyn in the last third of the 16th — early 17th centuries)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian historical journal]. 2012. No. 6, pp. 25—39. [In Ukrainian].
18. Ukrainska literatura XVII st. Synkretychna pysemnist. Poeziia. Dramaturhiia. Beletrystyka [Ukrainian literature of the 17th century. Syncretic writings. Poetry. Drama. Fiction] / V.I. Krekoten (Comp.). Kyiv, 1987. 608 p. [In Ukrainian].
19. Ukrainska poeziia. Seredyna XVII st. [Ukrainian poetry. The middle of the 17th century] / V.I. Krekoten, M.M. Sulyma (Comps.). Kyiv, 1992. 679, [2] p. [In Ukrainian].
20. Yakovenko N. Dzerkala identychnosti: doslidzhennia z istorii uiaвлен ta idei v Ukraini XVI — pochatku XVIII st. [Mirrors of Identity. Studies on the history of concept and ideas in Ukraine (16th through the early 18th centuries)]. Kyiv, 2012. 470, [1] p. [In Ukrainian].
21. Baranowicz Łazarz. Żywoty świętych ten Apollo pieje jak ci działali niech tak koždy dzieje. [Kyiv]: Z Typographiey Kijowo-Pieczarskiey, 1670. [6], 404, [14] p.
22. Galatowski Joannicyusz Łabędź z piórami swemi. Novhorod-Siverskyi: Typographia Archiepiskopska, 1679. [8], 66 p.
23. Kochowski W. Pisma wierszem i prozą. Kraków: nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1859. 328 p.
24. Krzywy R. «Sposób zawołanych hetmanów...» Mowa Chodkiewicza z IV księgi wojny Chocimskiej Wacława Potockiego — konstrukcja, zaplecze inwencyjne, wymowa ideowa. *Roczniki Humanistyczne*. 2001. Tom 49, No. 1, pp. 127—146.
25. [Krzywy R.]. Wstęp. *Utwory okolicznościowe / Abraham Roźniatowski; Krzywy R. (Ed.)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2012. Pp. 5—30.
26. Kuran M. Old Polish Exhortations (Excitors) — **Genesis, Characteristics and Varieties (Announcement of a Monograph)**. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio FF: Philologiae*. 2020. Vol. 38, No. 1, pp. 15—33. <https://doi.org/10.17951/ff.2020.38.1.15-33>
27. Malinska A. O religijnym piśmiennictwie "zegarowym" w polskich drukach z XVII i XVIII wieku. *Tematy i Konteksty*. 2014. No. 4(9), pp. 13—153.

28. Nocoń A. Dzieje ustanowienia św. Jacka głównym patronem Polski. *Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne*. 2007. T. 40, iss. 1, pp. 97—11.
29. Nowak A. Walki z wyznawcami Mahometa w życiu i twórczości duchowieństwa ruskiego w XVII w. *Słowiańszczyzna wielowyznaniowa w dawnych wiekach / Stradomski J., Kuczyńska M. (Eds.)*. Kraków: Instytut Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, 2019. Pp. 73—88. <https://doi.org/10.12797/9788381381635.05>
30. Oleško J. Old Ukrainian war sermon of the second half of the 17th century: a discursive dimension. *Ukraine und ukrainische Identität in Europa. Beiträge zur Standortbestimmung aus/durch Sprache, Literatur, Kultur / Novikova O., Pronkevych O., Rudnyckij L., Schweier U. (Eds.)*. München: Open publishing LMU, 2017. Pp. 163—170.
31. Roźniatowski A. *Utwory okolicznościowe / Krzywy R. (Ed.)*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2012. 145 p.
32. Skarga P. Pokłon Panu Bogu zastępów za zwycięstwo o Inflandskie nad Carolusem xiążęciem Sudermańskim. Kraków: W drukarni Andrzej Piotrkowczyka, 1605. [15] fols.
33. Skarga P. Kazania Przygodne z inemi drobniejszemi pracami, o roznych rzeczach wszelakim stanom należących. Kraków: W drukarni Andrzej Piotrkowczyka, 1610. [8], 779, 176 p.
34. Starowolski Sz. *Pobudka, albo rada na zniesienie Tatarów perekopskich*, wyd. K.J. Turrowskiego. Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. 18 p.
35. Starowolski Sz. *Prawy rycerz*. Kraków: Nakładem Wydawnictwa Biblioteki Polskiej, 1858. 42 p.

Received on January 12, 2023

Olha Maksymchuk

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-6932-6434

E-mail: zubrytska@yahoo.com.ua

ON THE MARS FIELD:

ANTONII RADYVYLOVSKYI'S WARTIME SERMONS
AND GENRE TRADITION OF BATTLE EXHORTATION

The purpose of the article is to compare the thematic content of five *wartime sermons* by the prominent Ukrainian Baroque author Antonii Radyvylovskiy with the distinctive features of the battle exhortation, which is a common genre in the early Modern Polish literature. The study required the use of textual and comparative analysis, elements of biographical and comparative-historical **methods**. **Scientific novelty**. The study demonstrates the reading of the Ukrainian homiletic heritage of the 17th century in a cross-cultural and cross-disciplinary perspective. **Conclusions**. The comparative analysis displayed that the Ukrainian preacher constructs his sermons using the same rhetorical arguments as the authors of the Polish exhortations. Apparently acquainted with some literary works on war, including battle exhortations, Radyvylovskiy exploits main principles of their composing set out below. For example, in his military preaching, Radyvylovskiy extensively uses *chivalric ethos* with intention to represent the Ukrainian Cossack army as a knightly class, whose main aim is to serve to their lord and patria as warriors. The *wartime sermons* were written in the late 1670s, in the course of the confrontation between Cossacks and Moscow, on the one hand, and the

Muslim empire of the Ottomans, on the other hand, so the preacher speaks about the necessity for a Christian soldiers to defend the honor of their God and Church as well as their own. The protection of women, children, and non-military friends is obligatory for the Christian army either. Among the chivalric values needed to be defended Radyvylovskiy also mentions liberties (apparently, political and "spiritual" ones). The reward for the heroic struggles of faithful soldiers with God's foes will be getting the everlasting glory and even the martyr's crown in heavens. By criticizing and mocking the enemy, Radyvylovskiy demonstrates the superiority of the Christian army over the Ottoman intruders. All these and some other rhetorical commonplaces used by Antonii Radyvylovskiy make his war sermons similar to the genre of battle exhortation, although the preacher accommodates them to the Ukrainian literary process and the historical reality in the then Cossack Hetmanate.

Key words: sermon, 17th-century Ukrainian literature, manuscript, Antonii Radyvylovskiy, Cossacks, battle exhortation.